

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА

УДК 94:913] (477-04)

С. М. Каюк

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

РОЗДУМИ НАД ФРОНТИРНИМИ СТУДІЯМИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Аналізується дискусія щодо теорії фронтиру та її застосування українськими істориками, що мала б поживитися після виходу монографії І. Черновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний виміри». Висловлюється думка щодо дискусії, яка мала місце між І. Черноволом та його основним рецензентом В. Грибовським. Проаналізовано використання термінів «фронтір» та «Великий кордон» сучасними українськими істориками-козакознавцями, які насправді не вдаються до рефлексії стосовно використання термінів, а користуються тими, що є найпоширенішими. Підкреслена стійкість міфологем стосовно татарського і турецького чинників української історії, які продовжують існувати на сторінках сучасних досліджень. Наведені конкретно історичні приклади, які дозволяють спростувати твердження стосовно релігійної ситуації у південноукраїнському регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а відтак й православної ідентичності фронтірного населення.

Ключові слова: фронтір, теорія фронтиру, українське козацтво, Кримське ханство, Османська імперія, Ф. Тернер, О. Латтімор, релігійні вірування.

С. Н. Каюк

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара,
г. Днепр, Украина*

РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД ФРОНТИРНЫМИ СТУДИЯМИ: УКРАИНСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Анализируется дискуссия теории фронтира и ее применения украинскими историками, которая после выхода монографии И. Черновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний виміри» могла бы оживиться. Высказывается мнение относительно дискуссии, которая

вельсь между И. Черноволом и В. Грибовским. Проанализировано использование терминов «фронтир» и «Большая граница» современными украинскими историками-казакознавцами, которые на самом деле не рефлексируют в отношении использования терминов, а используют те, которые более распространены. Поэтому термин «Большая граница» со временем поменялся на «фронтир», что больше свидетельствует о значительном движении вперед современной украинской исторической науки; используется для определения южноукраинской территории, связанной с историей украинского казачества и крымских татар. Подчеркнута стойкость мифологем в отношении татарской и турецкой составляющих украинской истории. Приведены конкретно исторические примеры, которые позволяют высказать сомнения относительно религиозной ситуации в южноукраинском регионе в конце XVIII – начале XIX вв. и доминирования православной идентичности среди фронтирного населения.

Ключевые слова: фронтир, теория фронтаира, украинское казачество, Крымское ханство, Османская империя, Ф. Тернер, О. Латтимор, религиозные верования.

S. M. Kaiuk

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

REFLECTION ON FRONTIER STUDIES: UKRAINIAN DIMENSION

This article suggests analysis of discussion regarding the theory of Frontier and its using by Ukrainian historians. This discussion should revive after the publication of the monograph by I. Chornovil «The Combined Frontiers. World and domestic dimensions». Discussion between I. Chornovil and his main reviewer V. Grybovsky also has been evaluated here. The author analyzed using such terms as «frontier» and «Great border» by contemporary Ukrainian historians of the Cossacks who do not care sufficiently about terminology using the most widespread one. Due to the authority of Y. Dashkevich the term «Great border» was distributed in the 1990s and early 2000s. In the last decade, due to the popularity of this theory and the general progress of Ukrainian historical science, the term «frontier» has been using to define the southern Ukrainian territory connected with the history of Ukrainian Cossacks and Crimean Tatars. It has been underlined sustainability of myths related to the Tatar and Turkish factors of Ukrainian history, which continue to exist on the pages of present-day researches. It has been also given some specific historical examples that allow to refute allegations concerning the religious situation in the southern Ukrainian region at the end of the 18th – early 19th c., and hence the Orthodox identity of the frontier population. Possible change of religion due to the desire to adapt to a new political situation, a kind of perception of one's / other's, ability to adapt to somewhat different environment (in this case, Muslim) – characteristic patterns of behavior of the frontier population of the southern Ukrainian region of the 18th – beginning of the 19th c.

Key words: frontier, theory of the frontier, Ukrainian Cossacks, Crimean Khanate, Ottoman Empire, F. Turner, O. Lattimore, religious beliefs.

2015 р. у відомому і знаковому для українських інтелектуалів видавництві «Критика» вийшла довгоочікувана (для тих, що був посвячений в авторську таємницю, або просто цікавився відповідною проблематикою) книга Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір» [28]. На момент виходу саме слово фронтір для певної категорії українських науковців лишалося мало зрозумілим і загадковим, для іншої – надто знайомим і практично рідним. Впевнена, що кожний дослідник, який використовував цей термін, розумів його по-своєму, але переважна більшість мала завдячувати своїм рефлексіям попереднім статтям того ж І. Чорновола. Фраза І. Чорновола: «Під час Всесвітньої Колумбової вистави в Чикаго 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації 32-літній асистент Вісконсинського університету Фредерік Джексон Тернер (1861–1932) виступив із доповіддю: “Значення фронтіру в історії США”, якою 2009 р. він виразно заявив про свої фронтірні студії стала класичною і багато разів повтореною (самим автором та його рецензентами)» [3, с. 17, 25, 27, 28, 32]. З того часу слово «фронтір» стало лунати зі сторінок історичних, науково-популярних видань частіше, аж поки не стало модним, своєрідним лакмусовим папірцем, за який згодні були заплатити навіть українським історикам грантодавці різного калібру і походження, що із задоволенням виступали спонсорами видань, конференцій та навіть наукових досліджень.

Попри свою неординарність як для пострадянського простору передусім через спробу поєднати «все і вся» – нові методологічні підходи в їхньому довготривалому розвитку, епізоди всесвітньої історії та український контекст, книга І. Чорновола не спричинила наукової дискусії, хоча на те заслуговувала. І мова не лише про текст І. Чорновола, а про ті можливості, що мали б виникнути у вітчизняного гуманітарного співтовариства, яке за свій професійний обов'язок має концептуально переосмислювати минуле, після уважного прочитання цієї книги. Лише портал **historians**, який **взяв на себе місію** роль в українському інтелектуальному середовищі змінювати сам зміст та форми історичного знання, у відповідній рубриці «Дискусії» надрукував розлогу, місцями достатньо прискіпливу і критичну рецензію В. Грибовського та термінову і водночас типову як для вітчизняного наукового простору відповідь на неї автора з головним посилком: «Дякую, але принципово лишуюся при своїй думці» [6, 29]. Тож маємо класичний приклад вітчизняного «дискусієзнавства» – розмова двох, де кожний про своє, але надто болюче. Прикметно, що поштовхом став текст, який розповідає саме про наукову, довготривалу, час-

то надто гостру дискусію, а отже, мав шанс надати можливість українським гуманітаріям вийти за межі свого, обтяженого відповідними формами наукового знання, мислення (навіть, якщо ця форма – дисертація – заважає). Цілком усвідомлюючи своє місце у цій дискусії, спробую перетворити її на розмову трьох, де кожний все одне буде чути тільки своє:

1. Автор тексту – теоретик Фронтиру, знавець складних історіографічних підходів.

2. Рецензент 1 – знавець історії Степу (переважно південноукраїнського, який корінням сягає далеких заволзьких теренів), з величезним, інколи абсолютним наголосом на його кочовій і тюркській складовій.

3. Рецензент 2 – представник тих, кого в українській історіографії звикли називати козакознавцями (з задоволенням відмічу, що саме ці «знавці» одними з перших почали застосовувати фронтирну теорію у своїх конкретно-історичних, а інколи навіть й компаративних дослідженнях) [1, 15, 20, 23].

Передусім хочеться звернути увагу на структуру книги, яка за жанром, зрозуміло, належить до наукової монографії, однак від перших сторінок, особливо вступної частини, відверто демонструє себе як надрукована, дещо підкорегована докторська дисертація. Традиційно саме ця частина викликає найбільше зауважень з боку рецензентів/опонентів. Не обійшлося від відповідних зауваг й у рецензії В. Грибовського, особливо стосовно констатації об'єкт/предмет дослідження, термінологічної чіткості вживаних дефініцій. І якщо з другою частиною зауваг – стосовно обережного вживання термінів у тексті, який претендує на статус наукової монографії, ще можна погодитися, то об'єктно-предметну частину, яка є такою необхідною для кожного наукового дослідження, виконаного на пострадянському просторі, на мій погляд, можна було взагалі опустити (як автору книги, так і його шанованому рецензенту).

І в даному випадку розмова може бути про більше: вихід монографії є обов'язковою процедурною частиною на шляху до набуття почесного статусу доктора історичних наук, що його присуджує ДАК України. Однак автору вирішувати, чим має бути його книга (тим більше видана у доволі популярному і престижному українському видавництві чисельним накладом, з розрахунком на подальші додаткові перевидання) – надрукованою дисертацією чи авторською монографією, яка може бути не просто науковою, а ще й науково-популярною. Переконана, що подібні, чітко окреслені та дуже «наукоємні» частини книги тільки відштовхують читача, якого автори звикли обзивати словом пересічний. Однак популяризація науки відбувається саме за рахунок таких, все одне дуже очікуваних кожним автором читачів.

Отже, не знімається відповідальність і з тих установ, які в умовах постійних реформ, мали б реагувати на виклики наукового суспільства та його готовності змінюватися. Простіше кажучи: чи готові ДАК України та інші науково-чиновницькі структури визнати за автором гарної книжки, яка зробила певний інтелектуальний переворот або просто була з цікавістю прочитана, відповідний науковий статус і таким чином не примушувати гуманітарія ламати свій авторський стиль за уподобаннями і переконаннями стандартів, які з'явилися за радянських часів, а у пострадянські набули ще більш хворобливих форм. Результатом дотримання таких вимог є численна кількість кандидатських і докторських дисертацій з красивими і головне правильно (відносно теми) виписаними об'єктами і предметами дослідження та відвертим сумом у самому тексті роботи.

Прикметно, що такі думки особливо гостро постають саме після прочитання книги І. Чорновола. Найвиразніші герої його дослідження – ті самі, які займалися розвитком теорії фронтиру, інколи взагалі не переймалися набуттям докторських ступенів. Можливо, тому у них виходили такі цікаві тексти? Завдяки публікаціям І. Чорновола знаємо, що О. Латтімор, який на думку В. Грибовського заслуговує значно більшої уваги, ніж це дозволив собі автор монографії, взагалі не мав завершеної вищої освіти, що не завадило йому працювати в університеті Джона Хопкінса (США) та університеті Лідса в Англії. Однак його вплив на розвиток історіографії фронтів, а відтак й формування нового покоління істориків, є неперевершеним (що абсолютно справедливо підмітив В. Грибовський).

В. Вебб отримав докторат Техаського університету за свою книжку «Великі рівнини», а не навпаки – книжка стала результатом докторату. Наступні його книги мали відверто популярний (за визначенням І. Чорновола) характер: книга «Роз'єднані – тримаємося: криза безфронтирної демократії» (1937 р.) належить до жанру політичного памфлету. Однак ідеї, висловлені у них, дозволили йому стати директором Історичної асоціації Техасу, президентом Історичної асоціації долини Міссисіпі, а у 1959 р. – Американської історичної асоціації. В цьому переліку цікаві не лише кар'єрні досягнення В. Вебба, а й форми організації історичної науки у США.

У зв'язку з цим є пропозиція для І. Чорновола – написати хай навіть коротеньке дослідження про американські наукові історичні установи, частоту зміни їхніх керівників (тим більше, що значна частка президентів Американської історичної асоціації сповідували теорію фронтиру). Переконана, що вийде цікаво, особливо для сучасних очільників українських наукових і дуже державних установ. А для сучасних українських політиків цікавими будуть ті сюжети, в яких йдеться про вплив теоретиків фронтиру на формування державної по-

літики окремих урядів США (щастить тим країнам, де політики дослухаються до істориків!) [28, с. 65].

Самому ж автору книги про фронтири ця об'єктно-предметна частина вступу явно заважає: те, що у монографії чітко окреслено як об'єкт – «процес становлення та розвитку теорії фронтиру» [28, с. 14], у відповіді на рецензію В. Грибовського вже виступає у ролі предмета «предметом моєї монографії є теорія фронтиру, а не генеза кочових суспільств» [29]. Висловлю припущення, що для більшості читачів ця термінологічна чистота має мало значення (підозрюю, що книгу будуть читати ще й ті, хто не переобтяжений складністю жанру дисертації). Співчуваю автору, який, сконструювавши достатньо складну структуру монографії, в якій намагався вмістити «все і вся» можливе про фронтир, зумів продемонструвати справжню віртуозність у визначенні її предмету – «аналіз пізнавального потенціалу компаративного підходу до тези про фронтир у контексті всесвітньої (порівняльної історії) – в США, а також Австралії, Канаді, Великій Британії, Латинській Америці, Росії та Україні» [28, с. 14].

Зізнаюся, що сама пару разів перечитувала цю фразу з метою осягнути найпотаємніший авторський задум, аж поки не прочитала відповідь на рецензію В. Грибовського і не зрозуміла її справжньої мети: «...робота претендує на ступінь доктора історичних наук у галузі всесвітньої історії та історії України. До того ж історіографічну спеціалізацію львівським науковим осередкам ДАК досі не дозволив і вони залишаються київським столичним привілеєм» [29]. Ще раз співчуваю автору, а відтак і всім науковцям, особливо гуманітаріям, які у наш час – моди на все міждисциплінарне і дуже компаративне – мають підлаштовуватися під державні стандарти, щоб усідіти відразу на двох стільцях: і книжку цікаву написати, і науковий статус отримати. Це ще гірше, ніж відповідність до сучасних наукометричних стандартів (яких, до речі, сайт *historians*, мабуть, не має, тому й читається з цікавістю). Принагідно зазначу, що вчена рада з історії, зокрема за спеціалізацією історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, є у Дніпровському національному університеті, якщо вже так чомусь не хочеться до Києва (приїжджайте! – до речі, й до фронтиру ближче), і без надії сподіваюся, що прийде й для українських науковців той час, коли вони зможуть обирати для себе установу для захисту з метою бути уважно почутим тими, хто на їхній проблемі розуміється найбільше. Можливо, тоді й сама процедура захисту перетвориться на справжню дискусію та історіографічну подію.

Найбільшої полеміки у розмові двох шанувальників фронтірної теорії (І. Чорновола та В. Грибовського) викликало головне термі-

нологічне питання: як правильно перекласти або знайти адекватний відповідник американського визначення слова *frontier* і при цьому не втратити його смислу. Хоча і смисл кожний з дискусантів відчуває свій: якщо І. Чорновол розуміє фронтір як певну *зону*, антикордон, а кордон як лінію, антифронтір, то В. Грибовський ... (однією фразою думку рецензента не перекажеш – вони займають кілька сторінок), імовірно, від самого слова фронтір ні в якому разі не відмовляється (про що свідчать його численні публікації і видання часопису «Фронтири міста», де він є головним редактором) [8; 9]. Його більше хвилює спосіб, в який І. Чорновол намагається довести свої нові пропозиції щодо подальшого використання терміну або його справжнього українського аналогу вітчизняним науковим співтовариством. Прикметно, що визначальне для розуміння фронтіру слово в уявленні В. Грибовського не змінюється: поняття «фронтір» підкреслює «... ентропію державної влади та характерної для центру суспільної організації на периферії, де постають розмаїття гібридних, синкретичних форм соціальності та культури, переважання гнучкого звичаю над кодифікованим правом, збільшення варіативності індивідуальної поведінки й підвищення мобільності населення. ... Розгляд фронтіру як ентропійної зони...» [6].

Отже, найголовніше у цій дискусії, визначення характеру цієї зони: як зіткнення варварства з цивілізацією (за Ф. Тернером у переказі І. Чорновола) чи неупорядкованості, певної хаотичності (за В. Грибовським, якщо я правильно його зрозуміла), з якої має виникнути порядок, але свій, особистий. Такий синергетичний підхід, безсумнівно, дає нові дослідницькі перспективи. Їх вдало продемонстрував А. Рібер у своїй останній монографії [34]. Саме на такі перспективи натякає, вірогідно, й В. Грибовський, наголошуючи на текстах О. Латтімора та їхньому бажаному впливові на тих українських істориків, котрі бажать займатися українським простором та інтерпретацією або популяризацією теорії фронтіру.

У цьому контексті абсолютно не погоджуюся з «невдалим», на думку автора монографії перекладом поняття «**Great Frontier**» на «**Великий кордон**», яке начебто прийшло в українську з французької (*cordon*) і означає властиво те саме, що й границя [28, с. 28]. Процес творення наукової мови є складним і довготривалим, особливо для тих народів, які довгий час своєю мовою у відображенні своїх творчих досягнень користуватися не могли. На жаль, український науковий простір є таким, до того ж ще на довгі десятиліття відірваним від своїх закордонних колег по цеху. Кому, як не історикам, це розуміти краще.

Підозрюю, що термін «Великий кордон» прийшов до українських науковців зовсім не з французької мови, а зі статей Я. Дашкевича, який одним з перших переклав його саме так (мабуть, просто з допо-

могою словника), з метою зовсім іншою, ніж почати термінологічну дискусію – довести до наукової вітчизняної громадськості основний зміст теорії Ф. Тернера та В. Вебба та окреслити можливості її застосування для українських теренів [13]. Саме публікації Я. Дашкевича як базові відзначалися у всіх працях вітчизняних козакознавців 1990 – початку 2000-х рр. – безумовно тієї частини, якій ця теорія сподобалася [1; 15; 19; 20; 21; 22; 23].

Тому звинувачувати когось у невірному застосування терміна в ті роки, коли більшість українських дослідників займалися чистим позитивізмом і переказували віднайдені історичні джерела, не замислюючись ні над якими теоріями (і то вже був прорив, якщо історичні сюжети були цікавими і малодослідженими, або взагалі невідомими), навряд чи коректно. Однак за останні два десятиліття українські історики зробили надто багато, особливо якщо порівняти наші досягнення з науковцями інших галузей, що більш залежні від фінансової підтримки держави. Одночасно швидко змінювалася і збагачувалася наукова мова: порівняйте тексти вітчизняних гуманітаріїв початку 1990-х рр. і сучасні! Праці закордонних дослідників стали доступними, а відтак виникли нові питання, в тім числі термінологічні. І це прекрасно.

Якщо ж звернути увагу на дослідження тих українських істориків, котрі займаються козацтвом, то легко помітити, що поступово більшість із них стали використовувати термін «фронтір», розуміючи під ним ту саму зону взаємодії, в якій і держава є довго відсутньою. Прикладом можуть бути тексти В. Брехуненка: його монографія, видана 2011 р., називалася «Козаки на Степовому Кордоні Європи». Її перша частина присвячена аналізу концепції Великого Кордону, а статті цього ж автора з «Енциклопедії історії України», виданої 2013 р., називаються «Фронтір. Фронтір України» [1; 2]. З останніх цитуємо: «ФРОНТИР (від англ. Frontier – «кордон», «прикордонна смуга»; Великий кордон) – широка смуга незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із сусп-в, розташов. по обидва її боки. ... Фронтір України (Степовий кордон України) – складова Степового фронтіру як пд.-сх. ланки Великого фронтіру (кордону) Європи між європейською та азійською цивілізаціями» [2, с. 335–337].

Однак попри таку «термінологічну нечіткість» конкретно-історичне дослідження В. Брехуненка 2011 р. не стало менш цікавим, а навпаки – засвідчило новий історіографічний рівень розвитку української науки. Якщо ж уважно подивитися на енциклопедичну довідку В. Брехуненка, то легко побачити, що тут і Ф. Тернер не забутий, і О. Лягтімор присутній (отже, мають бути задоволеними і І. Чорновол, і В. Грибовський).

Того ж 2011 р. часопис «Україна модерна» запропонував дискусію «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження», учасники якої послуговувалися різними термінами, але при цьому прекрасно розумілися і прагнули обговорити можливість застосування теорії Ф. Тернера до українського простору. Цікаво, що так саме як і В. Брехуненко, С. Леп'явко у своєму розумінні специфіки застосування цієї тези для історії південно-східних теренів України так само більше схиляється до концепту О. Латтімора, підкреслюючи, що «Тернерова концепція «фронтиру» тісно пов'язана з рухом, з різного роду процесами, якщо не колонізацією, то освоєння цивілізаційно «порожнього», або відносно порожнього простору. Тому, якщо брати його теорію у вузькому сенсі, вона не зовсім придатна для досліджень історії Центрально-Східної Європи. Водночас, концепція «прикордоння» є більш гнучкою, ніж теорія «фронтиру», і тому, на мою думку, цілком придатна для вжитку. Щодо України, то і в минулому, і нині вона перебуває відразу на кількох прикордоннях. ... історія українського козацтва є історією фронтирної та прикордонної спільноти. І, як це не називати, при дослідженні політичної, військової, економічної, соціальної історії козацтва слід завжди зважати на обставини його виникнення й довготривалого буття» [24, с. 70].

Отже, дискусія, яка мала навести лад у застосуванні термінів, особливого успіху не мала. І це зрозуміло, з огляду на особливості ведення вітчизняного «дискусієзнавства», де кожен про своє. Але в даному випадку цікавим є наступне: історики, які займаються конкретикою, заглиблені у джерела і відчувають епоху, слово «фронтир» розуміють за Ф. Тернером, а «фронтир України» за О. Латтімором. Ті ж з них, хто займається козакознавством, все активніше підкреслюють тюркські впливи, заангажованість українського козацтва у подіях Кримського ханства та Османської імперії [1; 16]. Це саме робить у своїх публікаціях і В. Грибовський, рефлексуючи при цьому над термінологією та змінюючи з роками свій понятійний апарат [4; 5; 7; 8; 10; 11; 12]. Це є абсолютно зрозумілим, позитивним та переконливим, свідчить про постійний рух наукової думки, а можливість змінювати свої думки є колосальним особистим досягненням науковця, особливо чоловічої статі.

Що ж до пропозиції І. Чорновола віднайти новий, більш український аналог американському «фронтиру», то вона виглядає не дуже переконливою, хоча б тому, що якби це була принципова авторська позиція, то її легше були винести на обкладинку книги. Враховуючи незначний як для українського наукового простору індекс посилань на вітчизняні фронтирні студії (особливо у вигляді монографій), змінити термінологічний вектор застосування не так було б і важко: «Компаративні порубіжжя» як можлива назва книги – могло б бути

переконливо. Однак автор монографії, як і його шанований рецензент, наполегливо, у багатьох публікаціях і публічних виступах використовували термін «фронтір». І саме вони чи не найбільше послуговали його поширенню і широкому звучанню.

Маємо констатувати, що на сьогодні термін «фронтір» став загальноновживаним в українському інтелектуальному просторі, складовою мислення і уявлення численного кола інтелектуалів, перейшов на рівень загальноновживаного. Не можу погодитися, що історикам варто апелювати до історичних джерел і використовувати ті терміни, які звучали за відповідної історичної епохи. Тим більше, що в часи появи державних кордонів на українських землях джерела писалися чужою мовою. Тож чи варто починати деамериканізацію/ деєвропеїзацію в той час, коли ми ще не до кінця засвоїли весь той колосальний потенціал, на який спроможні західні теорії, не говорячи вже про віднайдення власних теорій пояснення складного українського історичного минулого (ми ще «декомунізації» не пережили, тож почекайте трішки!). Так само не варто, на мою думку, звичайно, викидати когось на «смітник історії»: «якщо Тернера з Віттеком, то Ратцеля – тим більше» [29]. Кому, як не нашому поколінню істориків зрозуміло, що «смітник» рано чи пізно доведеться розбирати, причому більше смердіти будуть ті, що згори – тобто ми. Для тих же дослідників, хто займається справжньою історіографією, має бути цікава думка кожного попередника, із врахуванням багатьох обставин появи цієї думки. Ми ще навіть імена їх не засвоїли: О. Латимор у книзі, О. Латтімор – у відповіді на рецензію? Те саме з В. Веббом чи В. Вебом [28; 29]?

У той же час маємо відзначити надзвичайний вплив саме тези Ф. Тернера на подальший розвиток фронтірних студій, незважаючи на численне коло його попередників. Так часто буває, що міфотворцем вважають не того, хто міф почав творити, а того, кому пам'ятники ставлять. Для історіографії українського козацтва в цьому розумінні варто згадати А. Скальковського, який міф почав творити, але п'єдестал Д. Яворницького як головного міфотворця від цього не похитнеться. Інша річ, якщо попередні думки дозволять всю дискусію розвернути в інший бік. Підозрюю, що саме це мав на увазі В. Грибовський у тій частині своєї рецензії, де наполягав на більш ранніх, «дотернерових» рефлексіях стосовно військового просування Росії в Центральній Азії або персько-туркменського фронтіру (В. Бекер). Йому, як досліднику євразійського простору, сформованому у зоні контактів і хаосу, однак все одно з переважанням впливу Степу і Сходу (того, який для українців на півдні, але наслідування європейським колоніальним студіям є вже історіографічною аксіомою), безсумнівно, така початкова позиція підходить набагато більше. І з цим важко не погодитися тим дослідникам, які бажать впи-

сати у світовий контекст український вимір (окремі частини книги І. Чорновола саме про такі спроби).

Цікаво, що конкретно-історичні дослідження так званих козакознавців, відбуваються саме у такому напрямку. Останні праці В. Брехуненка та С. Леп'явки все більше враховують тюркську складову в історії українського козацтва як фронтирного населення, мінливість стереотипів свій/чужий, ставлення до релігії, повсякденну, дуже варіативну, модель поведінки. Однак і в цьому сюжеті розмова може бути про більше: чи готовий вітчизняний історичний цех принципово змінити своє ставлення до «козацького міфу України» і значно його підкорегувати. Очевидно, що тоді тюркська (або, можливо, фронтирна) складова займе більш почесне місце, що, нарешті, дозволить змінити основні риси українського характеру на менш мирні/землеробські, та, навпаки, більш кочові/войовничі. Історичні карти Х – першої XVII ст. це наявно демонструють. Правда, тоді доведеться зрозуміти, що класичні вітчизняні історичні міфи продукували не лише представники російської офіційної історіографії (які послідовно, з якісним продовженням за радянських часів, викорінювали все татарсько/тюркське з вітчизняного історичного наративу та переводили його до розряду постійно негативного), а й класики українського націотворення. Особливо це стосується релігійної складової у житті фронтирного населення – сюжету, який заслужив на окрему увагу І. Чорновола як у його монографії, так і у попередній апробації на сторінках часопису «Фронтири міста» [30].

Останні дослідження В. Брехуненка, якісно враховані І. Чорноволом, дозволили виділити окрему третю стадію «творення конфесійної ідентичності» українського козацтва як 1624 р. – кінець XVII ст. та схарактеризувати її за принципом «і нашим, і вашим»: «Православна ідентичність як катализатор воєн за незалежність козацького стану (до кінця XVII ст.), карколомні зміни політичної ситуації супроводжують щораз частіші військові альянси з мусульманами» [28, с. 252]. Дивне поєднання двох дещо протилежних думок в одному реченні. Не менш цікавим є перший період «стрибка у варварство» – так по відношенню до XV–XVI ст. характеризується «тюркське-мусульманське коріння феномену козакування» [28, с. 246].

Сподіваюся, що наші південні сусіди не образяться на таку дивну характеристику періоду розвитку Кримського ханства та Османської імперії у свої найкращі історичні часи (ще раз про стійкість міфологем!). Як історик, який звик читати і знаходити відповіді в історичних джерелах (школа професора М. П. Ковальського приємно заважає все життя), не можу погодитися й з останнім періодом творення конфесійної ідентичності українського козацтва. За періодизацією І. Чорновола XVIII – XIX ст. позначені православною ідентичністю

як каталізатором інтеграції до Російської імперії. Зазначу лише, що саме у цей час активна частина цього козацтва – та, що намагалася триматися своєї фронтірної ідентичності, докладала значних зусиль, щоб інтегруватися спочатку до Кримського ханства (Кам'янська та Олешківська Січі), а потім й Османської імперії (політичні авантюри П. Орлика та інших мазепинців, Задунайська Січ). Дозволю собі посплатися на власну невеличку розвідку щодо релігійності фронтірного населення на прикладі саме козацького у цей самий період [18].

Короткий посил її наступний: виживання було їхньою релігією, а православна риторика використовувалася лише з метою переконати російських чиновників у вирішенні питання щодо надання зручної землі для поселення черговій групі козаків (або людей, які бажали себе так називати). Просто саме у цей час Російська імперія докладала значних зусиль для формування свого образу як захисника православних від мусульман і впевнено просувалася у південно-західному напрямку на шляху своїх «героїчних» територіальних здобутків, а відтак і «вивільнення християн з-під мусульманського панування хижачкої Османської імперії».

Тож всі «правильні» герої, а серед них й українське козацтво, мали слугувати «вірній меті – захисту православних». Тому більшість тих, хто волів називати себе козаками на початку XIX ст., при переході з Османської імперії у теперішні південноукраїнські землі називали себе «природними російскоподданими» або «природними россянами» (мовою тогочасних джерел). Типовими були пояснення, складені, ймовірно тими російськими чиновниками, які вміли «переконливо» писати (враховуючи неписьменність більшості тодішніх козаків) «прибыли в пределы России по добровольному нашему согласию, по приглашению и вышли с Задунайской Сечи, депутатом Усть Дунайских казаков Савелием Михайловым сыном Чернявским, который чувствуя христианскую веру, своим добродушием и наставлением избавляет нас от извергов и неверных людей, за что мы верно чувствуем ему благодарность» [14, арк. 6].

Для кожного історика, який звик читати історичні джерела, зрозумілим є, що це лише формула, своєрідне вдало складене кліше, яке абсолютно відповідає смакам тодішніх російських бюрократів. Воно швидше свідчить про кмітливість тих, хто вмів так красномовно домагатися свого – більш життєвого, ніж про справжні релігійні уподобання козаків. Більша їх частина неодноразово у своїх свідченнях зазначала, що церкву відвідувала вкрай рідко та релігійних обрядів не дотримувалася. Відтак, і ці сюжети потребують ще свого уточнення, а головне – іншого концептуального осмислення. Це лише один з прикладів, які кожен дослідник південноукраїнського регіону може поповнити. Він більше свідчить про доцільність застосування теорії

фронтиру до пояснення українського минулого, а також про необхідність продовження як конкретно історичних досліджень, так й узагальнюючих праць теоретичного характеру. Тож дискусію варто продовжити...

Подібні думки/зауваги не варто розглядати як критику монографії І. Чорновола. Вони швидше свідчать про інше: книга сподобалася, її будуть читати і переказувати, на неї будуть багато разів посилатися. Чергова рецензія (тим більше написана не на прохання автора) зайве тому свідчення.

Бібліографічні посилання

1. **Брехуненко В.** Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К, 2011. – 504 с.
2. **Брехуненко В. А.** Фронтир / В. Брехуненко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К., 2013. – Т. 10 : Т – Я. С. 335–337.
3. **Булкина И.** Украинский фронтир. Рецензия. Ігор Чорновола. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. – К.: Критика, 2016. / И. Булкина. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/19680>
4. **Грибовський В. В.** Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI–XVIII ст. / В. В. Грибовський // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва”, 11-12 жовтня 2007 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2007. – С. 26–46.
5. **Грибовський В. В.** Запорозці і ногайці в контексті Великого Кордону / В. В. Грибовський // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь; Запоріжжя, 2005. – С. 95–131.
6. **Грибовський В.** Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола “Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір” (К.: Критика, 2015. – 376 с.). – Режим доступу: <http://archive.is/gvAsy>
7. **Грибовський В. В.** Ногайці в структурі українського степового кордону XVI–XVIII ст.: економіко-географічний аспект // Східний світ. – 2012. – № 1. – С. 60–69.
8. **Грибовський В.В.** От фронта к линейной границе: разграничение степных владений Турции и России в 1704 и 1705 гг. // Границы и пограничье в южнороссийской истории. Материалы Всероссийской научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 26–27 сентября 2014 г.). – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 187–199.
9. **Грибовський В. В.** Поняття «фронтир» і «азійський кордон» як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 25. – К., 2012. – С. 109–136.
10. **Грибовський В. В.** Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Вип. 7. – Д., 2009. – С. 203–215.
11. **Грибовський В. В.** Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – 2005. – С. 60–76.

12. **Грибовський В. В.** Проблема стабилизации российско-турецкого порубежья первой трети XVIII в. и роль элит Крымского ханства: кубанский султан Бахты-Гирей / В. В. Грибовський, Д. В. Сень // Востокоевдные исследования в Калмыкии: сб. науч. трудов / отв. ред. С. М. Мугаев. – Элиста, 2010. – Вып. 4. – С. 68–94.
13. **Дашкевич Я.** Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 28–44.
14. Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 214, 1824 р., спр. 5.
15. **Каюк С. М.** Запорозьке козацтво і Великий степовий кордон (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / С. М. Каюк // Четвертий міжнародний конгрес українців. – Історія. – Ч.1. – Одеса, 1999. – С. 241–246.
16. **Каюк С. М.** Запорозжч та некрасівці на Дунайському Кордоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / С. М. Каюк // Гілея: наук. вісник. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 292–296.
17. **Каюк С.** Карантинні установи як інституції, або фронтірне населення в нових державних умовах / С. М. Каюк // Чорноморська минувшина: Зап. Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2016. – Вип.11. – С. 24–38.
18. **Каюк С.** Релігійність фронтірного населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. – Вип. 3. – К., 2017. – С. 147–155.
19. **Каюк С. М.** Козацько-татарські стосунки на українській ділянці Велико-го Кордону в кінці XV–XVI ст. / С. М. Каюк, Д. В. Шаталов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 212–221.
20. **Леп'явко С.** Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко. – Запоріжжя, 2001. – 64 с.
21. **Леп'явко С.** Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба: Walyer Prescot Webb. **The Great Frontier.** – Austin: University of Texas Press, 1964 / С. Леп'явко // Укр. гуманітар. огляд. – Вип. 11. – К., 2005. – С. 46–65.
22. **Мільчев В.** Запорозжч на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя, 2007. – 172 с.
23. **Стороженко І.** Великий Кордон і українське козацтво кінець XV – середина XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2006. – №1. – С. 31–45.
24. Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна Модерна. – 2011. – № 18. – С. 47–78.
25. **Чорновол І.** Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / І. Чорновол // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 23. – Л., 2013. – С. 260–282.
26. **Чорновол І.** З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – К., 2008. – С. 132–157.
27. **Чорновол І.** Історіографія Австралії у світлі тези Тернера / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 239–248.
28. **Чорновол І.** Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол. – К., 2015. – 376 с.
29. **Чорновол І.** Межі порубіжжя: пограниччя проблем (відповідь Владиславі Грибовському) / І. Чорновол. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/>

historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1958-ihor-chornovol-mezhi-porubizhzhia-pohranychchia-problem-vidpovid-vladyoslavovi-hrybovskomu

30. **Чорновол І.** Релігія та культура на фронтірі / І. Чорновол // Фронтири міста. – №. 4. – Д., 2015. – С. 8–21.

31. **Чорновол І.** Теза Веба, Вільям Гарді Макніл і Степовий фронтір Європи / І. Чорновол // Новітній доба. – № 1. – Л., 2013. – С. 137 – 148.

32. **Чорновол І.** Теорія компаративних фронтірів / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 41–66. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/regions/3/2>.

33. **Чорновол І.** Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтіту / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Вип. 5. К., 2011. – С. 77–100. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/71029>

34. **Rieber J. Alfred.** The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War / Alfred J. Rieber. – N.-Y., 2014.

Схожа стаття була вперше оприлюднена на сайті Historians у рубриці «Дискусія»: Каюк С. Страсті за фронтіром, або жіночий погляд на чоловічу дискусію <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2177-svitlana-kayuk-strasti-za-frontirom-abo-zhinochij-poglyad-na-cholovichu-diskusiyu>

УДК 94(477)«1917/1921»

Д. В. Архірейський

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНУ ОСНОВУ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

Досліджуються умови та чинники формування ідеології та політичної програми махновщини. Обґрунтовується селянсько-аграрна основа цього різновиду українського повстанського руху доби революції 1917–1921 рр., який перебував водночас під ідеологічним впливом анархо-комунізму.

Ключові слова: анархізм, ідеологія, махновський рух, селянство, Україна.

Д. В. Архирейский

Днепроvский национальный университет имени Олеса Гончара, Днепр, Украина

К ВОПРОСУ О ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ МАХНОВСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Исследуются условия и факторы формирования идеологии и политической программы махновщины. Обосновывается крестьянско-

---

© Д. В. Архірейський, 2017